

Наталія Гончаренко

РЕАЛЬНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Нині реформування освітньої галузі потребує вирішення багатьох важливих проблем, що в подальшому забезпечать покращення та вдосконалення змісту, форм та методів середньої освіти. У зв'язку з цим, актуальним є необхідність апелювати до використання досвіду організації й розвитку загальноосвітніх середніх навчальних закладів – класичних гімназій і реальних училищ другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Адже цей період характеризувався значними змінами та досягненнями Російської імперії в галузі освіти й науки.

Історії становлення і функціонування реальних училищ приділяли увагу такі відомі педагоги, як: П. Каптерев, О. Летніков, В. Стоюнін, Д. Тихомиров, К. Ушинський, В. Чарнолуський, В. Шродер та ін., які зверталися до висвітлення особливостей діяльності та розвитку цих освітніх закладів, вивчали зміст і форми організації навчання. У радянський період проблемі дослідження реальної освіти приділялося мало уваги. З-поміж дослідників можна назвати лише Ш. Ганеліна, Є. Дніпрова, С. Єгорова, Є. Медінського, О. Піскунова, В. Смірнова, В. Ульта, які переважно торкалися діяльності реальних училищ опосередковано і з позицій марксистсько-ленінського світогляду. Починаючи з 90-х років ХХ ст., дослідники звертаються до історії розвитку освіти в Україні, аналізують становище національної освіти в минулому (О. Адаменко, Н. Антонець, Л. Березівська, Л. Ваховський, Н. Дем'яненко, Н. Дічик, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська, В. Федяєва, Т. Філімонова та ін.). Проте спеціального вивчення науковцями витоків, обґрунтування, організації навчання у реальних училищах не проводилося.

Мета статті – розкрити передумови та визначити місце реальних навчальних закладів в системі середньої освіти Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Розкриваючи мету нашої публікації, доцільно звернутися до більш раннього періоду, початку ХІХ ст., коли у 1802 році було утворено Міністерство народної освіти [29, с. 1–4], яке очолив граф П. Завадовський. Це були часи «найбільш гарячої роботи міністерства» [24, с. 40]. Так, 24 січня 1804 року були затверджені «Предварительные правила народного просвещения» як

законодавчий акт, що проголошували загальні основи нової навчальної системи: державність, світськість та всестановість [29, с. 13]. А 5 листопада 1804 року був затверджений «Устав учебных заведений, подведомственных университетам», що конкретно окреслював параметри системи шкільної освіти і управління нею. Нова система освіти передбачала чотири ступені: вищий – університети (в кожному окрузі), середній – гімназії (в кожному губернському окрузі), проміжний – повітові училища (по одному в кожному повіті), нижчий – приходські (в містах, селах). Всі чотири ступені послідовно пов'язані між собою: кожний попередній ступінь є основою для переходу учнів на новий освітній щабель (хто має бажання учитися в університеті, повинен пройти курс гімназії; щоб вступити в гімназію – курс повітового училища, а в повітове училище можна було вступити, закінчивши курс приходського).

Отже, як бачимо, середню освіту представляли гімназії. В Статуті у розділі «О гимназиях» була чітко визначена мета (підготовка до університету і надання загальної закінченої освіти, що давало можливість вступати на державну службу), кадровий склад; структурна підпорядкованість (гімназії підпорядковуються університетам); обов'язки директора і вчителів та правила для учнів; уточнялося, якими повинні бути підручники та посібники; як проводити екзамени, а також був представлений навчальний план (див. табл. 1).

Як свідчить перелік предметів, зміст навчання мав характер більш практичного (реального) спрямування. До того ж в Статуті у § 28 давалися достатньо чіткі рекомендації щодо поєднання теорії з практикою. Так, учителі математики, природознавства і технології з учнями, які добре вчилися, як в нагороду мали під час канікул ходити з ними за місто. Учитель математики ознайомлював з основними діями практичної геометрії, показуючи на прогулянках млини, гідравлічні машини та інші механізми. Учитель природознавства збирає трави, розповідає про ознаки і особливості ґрунтів, каменів. А в зимовий час цей же вчитель оглядає з учнями фабрики, мануфактури і майстерні художників, адже рисунки і описи в підручниках не можуть достатньо добре зрозуміти виучуване [29, с. 357].

Навчальний план гімназій 1804 року

ПРЕДМЕТИ	КЛАСИ				
	I	II	III	IV	Всього
Чиста і прикладна математика і дослідна фізика	6	6	6	-	18
Історія, географія і статистика загальна і держави Російської	6	6	4	2	18
Філософія, красні науки і політична економія	4	4	4	8	20
Природничка історія, технологія і комерційна наука	-	-	4	12	16
Латинська мова	6	6	6	-	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Німецька мова	4	4	4	4	16
Малювання	2		2		4
Всього	32	32	32	32	124

[1, с. 27].

Такий підхід в навчанні був пов'язаний з початком так званого промислового перевороту в економіці країни, який потребував і спеціалістів, і просто освічених людей.

Проте сподівання, які покладалися на се-

редню освіту, зокрема на гімназію, себе не виправдовували. Гімназійна освіта не мала великого попиту, її реорганізація здійснювалася надто повільно, що підтверджують дані, наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Кількість учнів і гімназій в навчальних округах (1808 р.)

Навчальні округи	Кількість губернських міст	Кількість гімназій	Кількість учнів
С.-Петербурзький	5	3	294
Московський	10	10	447
Віленський	8	6	1305
Харківський	11	8	477
Казанський	13	5	315
Всього	47	32	2828

[44, с. 54]

Як видно з таблиці, навіть не кожне губернське місто у 1808 році мало гімназію. А кількість учнів по всій країні не досягала навіть 3 тисяч.

Що ж було причиною такого відставання освіти? По-перше, частина батьків віддавали перевагу домашньому навчанню; інші вважали, що їхнім дітям достатньо вміти рахувати і читати. Дехто поспішав прилаштувати дітей на якусь посаду, «не стільки для одержання жалування, скільки для ранньої вислуги чинів» [44, с. 70]. Були й такі, які вважали, що курс навчання в гімназії досить тривалий та складний.

Державні діячі добре розуміли, що непопулярність гімназій, а значить низький культурно-освітній рівень населення стане серйозною перешкодою на шляху загального прогресу країни. Тому у 1809 р. М. Сперанський підготував на ім'я царя доповідь «Об усовершенствовании общего народного образования», де розкритикував існуючу практику прийняття молодих людей на

різні посади в державні установи без офіційного документа про освіту. І чим раніше така людина ставала на службу (а це частіше були ті, хто не навчався у навчальних закладах), тим швидше вона робила службову кар'єру. Тому М. Сперанський пропонував приймати на посади державних службовців осіб з відповідною освітою. При цьому він посилався на досвід Франції, Австрії, Англії, Німеччини, де «ніхто не може бути ні суддею, ні адвокатом, ні прокурором без атестата про освіту» [1, с. 51].

Крім того, на думку окремих державних діячів, треба змінити і навчальні плани гімназій. Перша спроба, як експеримент, була зроблена попечителем С.-Петербурзького округу С. Уваровим у 1911 році. Тоді в гімназіях припинили викладати всі предмети реального напрямку і більша увага надавалася стародавнім мовам. Тепер на латинську мову відводилося 32 год. (у два рази більше), на грецьку мову 6 год., а також у 2 рази

більше годин на німецьку та французьку мови (по 32 год.).

З часом така практика була перенесена на всі середні навчальні заклади, тобто у змісті гімназій став переважати класичний напрям освіти.

Як бачимо, в гімназіях у перші десятиріччя XIX ст. під впливом різних суспільно-педагогічних, а іноді й політичних факторів зміст освіти змінювався в бік класичного напрямку.

Разом з тим, у кінці 30-х років XIX ст. життя (розвиток промисловості і техніки) змусило знову звернути увагу на предмети, які орієнтували б вихованців гімназій на реальний сектор економіки. Так, у 1828 році був прийнятий новий статут гімназій, який, не дивлячись на те, що був зорієнтований на класичну освіту, дозволяв у зміст навчання вводити знання, що мали прикладний характер. Такими були: 1) загальні поняття про вітчизняні закони, порядки, форми судочинства, особливо стосовно торгівлі; 2) основи комерційних наук і бухгалтерії; 3) основи механіки, технології, рисування, пов'язані з ремеслами і мистецтвом, найважливіші правила архітектури, особливо пов'язані з обробкою каменю; 4) сільське господарство і садівництво [34, с. 1099].

Навіть С. Уваров, який вважав класичну освіту «найкращим засобом розумового розвитку», не міг не брати до уваги «повсюдне прагнення до промисловості» [24, с. 271]. І вже перебуваючи на посаді міністра народної освіти (1833–1849), він, не відмовляючись від головного, на його думку, класичного навчання в гімназіях, не виявляв зайвої наполегливості щодо останнього, його винятковості, оскільки вважав, що не слід відставати від Європи, водночас слід пристосовувати навчання до «технічних потреб ремісничої, фабричної та землеробної промисловості» [33, с. 107].

Ці ідеї С. Уварова підтримував міністр фінансів Є. Канкрін, тверський губернатор М. Гамалея та інші державні діячі, тому при гімназіях стали відкриватися реальні класи.

Перша постанова про реальні класи з'явилася 1836 року «При гімназіях і повітових училищах, – зазначалося в постанові, – тих міст, де немає університетів і місцеві обставини потребують відкрити відділення реальних училищ, що відповідали б головним потребам того місця зі спрямуванням їх до мануфактурної промисловості чи торгівлі» [25, с. 488].

А 29 березня 1839 року було прийнято «Положение о реальных классах». За цим положенням у перших трьох класах гімназій навчальний план був однаковий, а з четвертого починалася біфуркація. Так, у класах класичного спрямування посилювалося вивчення латинської мови, а в реальних вводилися такі предмети, як

природознавство, хімія, технологія, товарознавство, бухгалтерія і рахівництво, комерційне законодавство, механіка [10, с. 135; 25, с. 404].

Такі класи були відкриті в 3-й Московській, Тульській, Керченській та ін. гімназіях [1, с. 141].

Однак такі і подібні класи не могли забезпечити всіх потреб тогочасної економіки у кадрах. У кінці 40-х – на початку 50-х років XIX ст. з'явилася думка про перехід «від загальної освіти до спеціальної». Це було викликано тим, що в Західній Європі розпочалося «бродіння умів», причину чого побачили у класичній освіті. Склалася думка, що «заняття стародавніми класиками відволікає молодь від справжнього розуміння народності» [24, с. 276]. Дехто вважав, що молодь не поважає закони, бо в них необізнана. До того ж класичній освіті стали приписувати здатність створювати «оманливі уявлення», отверезити від яких могла тільки реальна освіта.

Цю думку чітко висловив у 1847 році генерал-губернатор Д. Бібіков у записці «Об изменении учебного направления». Він писав, що було б корисно освіті молодих людей у навчальних закладах дати напрям більш матеріальний, що, займаючи їх розум знаннями позитивними, позбавляло б їх часу, коли уявлення відволікало від корисних занять [24, с. 277].

Прибічників такої думки ставало все більше. У грудні 1848 року в особливому комітеті із директорів С.-Петербурзьких гімназій під головування попечителя навчального округу О. Мусіна-Пушкіна було обговорено питання про біфуркацію курсу гімназій [11, с. 41], а 22 грудня 1848 року проект нового навчального плану гімназій був представлений в Державну Раду, яка 21 березня 1849 року прийняла відповідне рішення: «Тепер, ті учні, які хотіли вступати в університет, повинні добре знати латинську мову, а хто йтиме на відділення філософського факультету – ще й грецьку. Ті вихованці, що бажають вступити на службу військову чи цивільну, замість стародавніх мов вивчають математику і законодавство» [24, с. 278].

6 травня 1849 року вийшло розпорядження міністра про запровадження нових навчальних планів (табл. 3).

У вересні цього ж року з'явилися план і програми викладання природознавства, складені професором К. Неволіним [44, с. 349].

У 1852 році було прийнято новий статут, згідно з яким гімназії поділялися на два типи: 1) нормальні гімназії без грецької мови, але з природознавством та природознавством і 2) філологічні гімназії без природознавства та природознавства, але з латинською і грецькою мовами. Проте останніх гімназій було лише 8 [9, с. 10].

Навчальний план
(за міністерським приписом 21 березня 1849 року)

Учебные предметы	Классы общие			Классы специальные								Число уроков			ВСЕГО		
				Для готовящихся на службу				Для готовящихся в университет				Общих	Особых готовящихся на службу	Особых готовящихся в университет	Уроков	Часов	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	IV	V	VI	VII						
Общие																	
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1	11	-	-	11	13 ^{3/4}	
Русский и славянский язык	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3	24	2	-	26	32 ^{1/3}	
Математика	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3	24	2	-	26	32 ^{1/3}	
Физика и математическая география	-	-	-	-	2	2	2	-	2	2	2	6	-	-	6	7 ^{1/2}	
История	-	-	-	4	3	3	3	4	3	3	3	13	-	-	13	16 ^{1/4}	
География	3	3	5	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-	-	11	13 ^{3/4}	
Немецкий язык	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	21	-	-	21	26 ^{1/4}	
Французский язык	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	21	-	-	21	26 ^{1/4}	
Чистописание	4	4	2	По одному уроку для желающих								13 и 1 для желающих	-	-	13	16 ^{1/4}	
Черчение и рисование	1	1	1										-	-	14	17 ^{1/4}	
Специальные																	
Русское законоведение	-	-	-	-	4	4	4	-	-	-	-	-	12	-	12	15	
Греческий язык	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	-	-	8	8	10	
Латинский язык	-	-	-	-	-	-	-	4	4	4	4	-	-	16	16	20	
Для желающих																	
Итого	24	24	24	22	22	22	22	22	22	22	22	144	16	16	176	220	
												А с уроком рисования			А с греческим языком	А с греческим языком общими уроками рисования в высших классах	
												145		24		185	231 ^{1/4}
												160 уроков или 200 часов в каждом из отделений, а для учащихся греческому языку 168 или 210 часов					

Отже, як бачимо, в середині XIX ст. середня освіта набувала реального спрямування.

Однак такий напрям розвитку освіти в Російській імперії досить швидко змінив свій вектор. З приходом у 1854 році на престол Олександра II розпочалися глобальні перетворення в різних галузях суспільства, в тому числі і в освітній. 5 березня 1856 року міністр народної освіти А. Норов виклав царю свої погляди на реформування освіти. Він по пунктах перерахував недоліки існуючої системи. Зокрема, стосовно гімназійної освіти, він вважав, що, надавши тут перевагу реальному напрямку перед класичним, було допущено серйозну помилку, яку він назвав «шкідливою крайністю». На його думку, з метою розумового розвитку і морально-етичних норм слід повернути значну частину колишньої сили класичним мовам, «не виключаючи з кола навчання в середніх закладах наук реальних скільки це потрібно для життя» [24, с. 353].

Таким чином, міністр був переконаний, що для реальної освіти треба створити спеціальні навчальні заклади, бо тільки такі навчальні заклади «за сприяння практичних і технічних посібників у змозі повідомити юнакам відомості ... повні і придатні для застосування в різних промислових операціях» [24, с. 383].

Цар погодився з думкою міністра. І реформування середньої освіти набуває нових якісних ознак. Один за одним з'являються проекти ре-

формування гімназій (1860, 1862, 1863). У кожному пропонуються варіанти поділу гімназій: філологічні (з перевагою стародавніх мов) і гімназії, де математика і природознавство викладаються в більшому обсязі (1860); філологічні і реальні (1862); загальні і класичні (1863). Але жоден із запропонованих проектів не задовольняв суспільство. Громадська думка коливається від однієї крайності до іншої: одні відстоюють переваги класичної гімназії, другі – реальної, а були й такі, які вважали за необхідне шукати «золоту середину» [2, с. 153–200; 3, с. 145; 5, с. 34; 6, с. 216; 7, с. 317–328] та ін.

Після довготривалих дискусій на шпальтах газет і журналів, у державних офіційних друкованих органах, у кулуарах у 1864 році вреспі-респт було оприлюднено документ «Устав гімназій и прогимназій ведомства Министерства народного просвещения», у якому, здавалося, було знайдено «соломонове рішення»: гімназії поділялися на класичні й реальні. Отже, вперше в історії середньої освіти з'явився такий тип навчального закладу, як реальна гімназія. На перший погляд, згідно з цим статутом і класичні, і реальні гімназії мали одну мету, завдання, рівні права, крім одного: згідно з § 122, учні, які закінчили класичну гімназію, мали право вступати в університет без екзаменів; ті, хто закінчував реальну гімназію, цього права не мали, а лише могли вступати «у вищі спеціальні училища» [26, с. 1326].

Таблиця 4

Навчальний план (За статутом 1864 року)

	Гимназии с латинским и греческим языками									Гимназии с одним древнем языком латинским								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	Уроков	Часов	I	II	III	IV	V	VI	VII	Уроков	Часов
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14	17 $\frac{1}{2}$	2	2	2	2	2	2	2	14	17 $\frac{1}{2}$
Русский язык, логика	4	4	3	4	3	3	3	24	30	4	4	3	4	3	3	3	24	30
Латинский язык	4	5	5	5	5	5	5	34	42 $\frac{1}{2}$	4	5	6	6	6	6	6	39	48 $\frac{3}{4}$
Греческий язык	-	-	3	3	6	6	6	24	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Математика с физической и космографией	3	3	3	3	3	3	4	22	35	3	3	3	3	3	4	3	22	35
География	2	2	2	2	-	-	-	8	10	2	2	2	2	-	-	-	8	10
История	-	-	2	3	3	3	3	14	17 $\frac{1}{2}$	-	-	2	3	3	3	3	14	17 $\frac{1}{2}$
Французский язык	3	3	2	3	3	3	2	19	23 $\frac{3}{4}$	-	2	2	3	4	4	4	19	23 $\frac{3}{4}$
Немецкий язык										3	2	2	2	3	3	4	19	23 $\frac{3}{4}$
Чистописание	4	4	3	2	-	-	-	13	16 $\frac{3}{4}$	4	4	3	2	-	-	-	13	16 $\frac{3}{4}$
Рисование и черчение										4	4	3	2	-	-	-	13	16 $\frac{3}{4}$
Естествоведение	2	2	2	-	-	-	-	6	7 $\frac{1}{2}$	2	2	2	-	-	-	-	6	7 $\frac{1}{2}$
ИТОГО	Уроков	24	25	27	27	27	27	27	184	-	24	25	27	27	27	27	184	-
	Часов	30	31 $\frac{1}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	-	30	31 $\frac{1}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	33 $\frac{3}{4}$	-

Таке рішення завдало великої шкоди існуванню реальних гімназій. Не дивлячись на те, що навчальні заклади обох типів могли бути достатньо популярними, цього не трапилося, оскільки більшість батьків хотіли дати дітям університетську освіту, яка відкривала широкі можливості для кар'єрного зростання.

«Одні, – писав дослідник історії освіти С. Рождественський, – бажали класичної гімназії, другі – реальної, та всі сходилися в одному бажанні, щоб гімназія, створена у їхній місцевості, давала їх дітям доступ в університет» [24, с. 514].

На адресу міністерства народної освіти почали надходити звернення з клопотаннями відмінити обмеження § 122 гімназійного статуту 1864 р. [30, с. 303].

Проте міністерство не брало до уваги таких пропозицій, адже таке рішення було прийняте після багатьох обговорень і дискусій. Однак незадоволення батьків і громадськості спричинило гарячі дискусії стосовно переваг класичної та реальної освіти [4, с. 47].

Незадоволення на місцях, неоднозначність становища реальних гімназій, а також політична ситуація (замах на царя у 1866 р.), поширення матеріалістичних ідей серед молоді спонукало до перегляду гімназійного статуту 1864 року.

Особливо велику активність щодо проведення реформ виявив міністр народної освіти Д. Толстой, пристрасний прихильник класичної освіти. Саме він домогся у царя дозволу на створення у 1869 р. особливої комісії за участю провідних спеціалістів для вироблення пропозицій щодо реформування середньої школи. Серед різних рекомендацій комісія пропонувала створити гімназії одного типу – класичні, а «реальні ж гімназії повинні одержати окремий статут і окрему назву» [24, с. 518].

Озброївшись рекомендаціями комісії, міністерство запропонувало проект змін до статуту 1864 р., для вивчення яких у березні 1870 р. під головуванням графа Строганова була утворена нова комісія, що ці зміни схвалила. Висновки комісії, схвалені царем, почали втілювати в практику [24, с. 518].

У чому ж полягали зміни? Оскільки предметом нашого дослідження є реальні навчальні заклади, то зупинимось саме на тих положеннях, що їх стосуються. А зміни полягали в такому: «1) реальні гімназії перейменовуються в реальні училища і для них створюється окремий статут; 2) училища створюються з різними курсами, відповідно до потреб переважної місцевої промисловості; 3) курс триває найбільше 7 років і охоплює предмети загальноосвітні (особливий розвиток одержують: математика, вітчизняна мова, нові іноземні мови) та спеціальні; 4) курс реальних училищ має бути продовженням курсу пові-

тових училищ і по можливості готувати до вступу у вищі спеціальні училища; 5) за зразком урядових реальних училищ можуть бути створені типові місцевими товариствами і земствами; 6) тим, хто успішно закінчив курс реальних училищ можна надати права, які мають ті, хто закінчив курс реальних гімназій» [24, с. 519].

До речі, варто зауважити, що цією комісією був запропонований ще й інший проект статуту, підготовлений таємним радником А. Вороновим. Згідно з цим проектом реальні училища пропонувалося зробити тільки загальноосвітніми закладами з 7-річним терміном навчання, що функціонували б паралельно з гімназіями. Проте ця пропозиція була «відкинута» [24, с. 519].

27 лютого 1871 р. міністр Д. Толстой вніс в Державну Раду проект статуту реальних училищ, який затвердила особлива комісія. Міністр наполягав на одному типі середнього навчального закладу – це класична гімназія, а реальні гімназії він пропонував перевести в ранг професійних шкіл.

На загальних зборах Державної Ради, які відбулися 15 травня 1871 р., до думки міністра поставилися неоднозначно. Більшість членів Ради (29 осіб) не підтримали міністра народної освіти. На користь своїх доказів вони зазначали, що вибір між класичною і реальною системою є вибір між моральним і матеріалістичним напрямом навчання і виховання, а, отже, і всього суспільства. Визнаючи за необхідне існування незалежно від класичних гімназій і реальних навчальних закладів більшість членів Державної Ради пропонували поставити їх в однакові умови до університетів, зберегти за ними загальноосвітній характер, наполягали на запровадженні латинської мови в реальні училища, дозволяти випускникам реальних училищ вступати на факультети фізико-математичний і медичний, наполягали на реорганізації половини всіх існуючих гімназій в реальні [24, с. 524].

Меншість членів Державної Ради (18 осіб) відстоювали класичну гімназію, як єдиний тип середньої школи, і що вчитись в університеті повинні тільки ті, хто навчається в класичних гімназіях і вивчають стародавні мови. Однак цар підтримав думку меншості членів ради, тобто міністра Д. Толстого, і 15 травня 1872 р. затвердив «Устав реальних училищ ведомства Министерства Народного просвещения» [24, с. 526].

Згідно з цим статутом мета реальних училищ – надання своїм вихованцям загальної освіти, пристосованої до практичних потреб і набуття технічних знань. Відповідно до місцевих потреб реальні училища відкриваються у складі повних 6 класів, або з курсом 5-ти, 4-х, 3-х, 2-х старших класів. Навчальний курс будується так, що викладання загальноосвітніх предметів від-

бувається паралельно і одночасно з викладанням спеціальних. До загальних предметів входили: Закон Божий, вітчизняна мова, математика, історія, географія, нові іноземні мови. Крім того, вводилися фізика, каліграфія, креслення і малювання. Що стосується спеціальних предметів, то вони поділялися на кілька груп. Згідно з місцевими потребами 5 і 6 класи відкриваються або у складі двох відділень – основного і комерційного, або одного з них; при основному відділенні може відкриватися вищий, додатковий клас – з трьома відділеннями: 1) загальним, що готує учнів у вищій спеціальній училища; 2) механіко-технічне; 3) хіміко-технічне [24, с. 529; 35, с. 52–81].

Після прийняття Статуту реальних училищ міністерство багато зусиль доклало для того, щоб створити умови для відкриття і функціонування цих училищ. Так, у 1873 р. були затверджені навчальні плани і орієнтовані програми предметів, що викладалися в реальних училищах [36, с. 1–90]. Через рік були затверджені правила проведення екзаменів.

У 1875 році вийшло циркулярне розпорядження, яке упорядковувало внутрішнє господарське життя реальних училищ тощо.

Такі заходи дали свої результати: якщо у 1872 р. реальних училищ було всього 7 на всю країну, то на початку 1880 р. їх було вже 72 [3, с. 145].

Однак досвід показав, що функціонування реальних училищ не було позбавлено серйозних недоліків: по-перше, навчальний курс не давав достатньої практичної підготовки для практичної діяльності; по-друге, зміст навчання не забезпечував належного рівня знань для вступу у вищі навчальні заклади. Від батьків, земств на адресу міністерства надходили скарги та прохання про внесення змін у навчально-виховний процес реальних училищ [24, с. 643].

13 серпня 1880 р. міністр народної освіти А. Сабуров звернувся до царя за дозволом на створення при міністерстві особливої комісії для перегляду статуту і програми реальних училищ [1, с. 311].

Проте робота ця була призупинена у зв'язку з відставкою А. Сабурова у березні 1881 року. І тільки з 1886 р., коли в Державній Раді розглядався план промислово-технічної освіти, були викладені і основи реформи реальних училищ. У своїй доповіді на цьому засіданні міністр вказав на серйозні недоліки у функціонуванні реальних училищ, які, на його думку, „перетворились на підготовчі школи для одержання вищої технічної освіти” [24, с. 644]. Міністр вважав, що реальні училища повинні бути 5-річними і призначатися для середнього класу, а також бути підготовчими школами для переходу в середні технічні училища. Зрозуміло, що доступ в уні-

верситет їхнім випускникам був закритий.

Цей проект викликав заперечення з боку більшості членів Державної Ради, які вважали, що реальні училища повинні мати 7-річний загальноосвітній курс навчання і готувати своїх учнів безпосередньо до вступу у вищі технічні училища. Не дійшовши згоди, Державна Рада знову повернулася до цього питання 4 жовтня 1887 року. Розглядався новий проект статуту реальних училищ і положення про промислові училища. Тепер міністр пропонував зробити реальні училища 6-річними і все ж таки готувати учнів до середніх технічних училищ. І на цей раз більшість членів Державної Ради не погоджувалася з думкою міністерства і прийняла рішення виокремити із загального класу промислової освіти питання про реальні училища, «щоб не змінюючи мети і призначення цих закладів, сприяти більш правильній постановці в них навчальної справи» [24, с. 644].

Таке рішення відіграло важливу роль у подальшому функціонуванні реальних училищ, надавши їм статусу загальноосвітнього навчального закладу нарівні з гімназією. В іншому випадку вони перетворилися б у професійні технічні училища.

У зв'язку з таким рішенням Державної Ради на порядок денний постало питання внесення змін до існуючого статуту. І вже 9 червня 1888 року цар затвердив постанову Державної Ради «О реальних училищах» [15, с. 19–31].

Згідно з цією постановою в реальних училищах (§ 1) відповідно до місцевих потреб 5 і 6 класи ... можуть складатися з двох відділень – основного і комерційного, або з одного з цих відділень (§ 3); при основному відділенні може бути ще один вищий, додатковий клас для підготовки учнів до вступу у вищі спеціальні училища (§ 4). Як бачимо, і цим статутом учні реальних училищ не мали доступу в університет [15, с. 19–31].

За новим розподілом навчальних предметів у чотирьох молодших класах було посилено викладання математики і нових мов, запроваджена природнича історія; в старших класах посилено викладання Закону Божого, історії та географії, вилучені хімія і механіка; скорочено викладання графічних мистецтв.

Після прийняття Статуту були розроблені нові навчальні плани і програми, які вводилися поступово: у 1888–1889 роках – у 1 і 2 класах; у 1889–1890 роках – у 3 класі; у 1890–1891 роках – у 4 класі. А далі планувалося – через рік – в 5 класі, через два – 6 класі, а через три – в додатковому класі.

Цими навчальними планами передбачалося усунути переважаність учнів, які вносили статут 1872 року. Так, вивчення математики було тепер розподілено рівномірно по класах; викла-

дання хімії, механіки, нарисної геометрії, як окремих предметів, взагалі було вилучено з навчальних планів [39, с. 26].

29 квітня 1895 року міністром були затверджені нові правила про екзамен в реальних училищах. Метою цього документа було вдосконалити проведення самої процедури екзаменів (встановлювалися перевідні екзамен по закінченні вивчення певного предмета; скорочення класу, присвяченого перевідним екзаменам, надання більше прав педагогічним радам у справі переведення учнів із класу в клас; обмеження прав переходу в додатковий клас, щоб зупинити збільшення кількості випускників реальних училищ, що прагнули вступити у вищі спеціальні навчальні заклади) [24, с. 645; 38, с. 24–25; 40, с. 81].

Як свідчить статистика, майже 94 % випускників реальних училищ виявляли бажання продовжувати навчання у вищих спеціальних навчальних закладах, що непокоїло офіційну владу [17, с. 7]. Адже вважалося, що найбільш небезпечним елементом серед учнівської молоді були реалісти, які виступали активними учасниками різних протестів проти державної політики. За соціальним станом у реальних училищах переважали діти різночинців та міщан, майже 50 % [24, с. 615].

Однак всі здійснювані заходи не задовольняли учнів, батьків, громадськість. Незадовільна якість навчання, перевантаження учнів, невідповідність вимогам життя, бюрократичний характер школи, формалізм у викладанні, а головне – відсутність рівних прав реальних училищ з гімназіями спричиняли постійні звернення до Міністерства народної освіти, Державної Ради. Водночас у цей період було виявлено і цілий ряд недоліків у гімназійній освіті [20, с. 1–36; 37, с. 31–321].

Знову назрівала необхідність реформи середньої школи. З цією метою була утворена спочатку одна комісія (1899) для вироблення законів щодо вдосконалення діяльності середньої школи [28, с. 1619–1622], потім друга (1900), які запропонували кілька проектів реформування школи: збереження обох типів середньої школи – класичної гімназії і реального училища; створення єдиного типу середнього навчального закладу; реорганізація гімназій та реальних училищ в середню школу з біфуркацією та ін. [31, с. 34–50, с. 73–122; 32, с. 36].

У ході роботи цих комісій був запропонований і проект статуту реальних училищ. Згідно з цим проектом реальні училища наближалися до гімназій: вони мали складатися із восьми класів, давати загальну освіту, удосконалити викладання іноземних мов [31, с. 87].

Однак у зв'язку з політичними подіями в

державі та зміною міністра (М. Боголепова було вбито у лютому 1901 році, а на його місце П. Ванновського) була призначена нова комісія з реформування середньої школи. Нова комісія розглянула «Основные положения устройства общеобразовательной средней школы», а також питання можливості внесення деяких змін в курси гімназій і реальних училищ з початку 1901–1902 навчального року з огляду на новий навчальний план середньої школи. Комісія дійшла думки, що середня школа повинна бути єдина, загального типу (§ 1) і давати закінчену середню освіту, одночасно готувати до вступу у вищі навчальні заклади.

Повний курс такої школи мав складатися з 7 класів. Перші три класи повинні мати закінчений курс, бути спільними і обов'язковими для всіх учнів. Тут повинні вивчатися Закон Божий, російська мова, вітчизняна і всесвітня історія і географія, арифметика, природознавство, нові мови, малювання, креслення та каліграфія. Починаючи з 4 класу, учні середньої школи діляться на дві гілки: на реальну та класичну [19, с. 77–113].

Цей проект не здобув підтримки в державних колах, реформа відкладалася на невизначений час. Тоді міністр домігся запровадження тимчасових змін у навчальні плани на 1901–1902 навчальний рік [42, с. 37].

Одночасно Ученому комітету і Раді міністра було доручено розглянути пропозиції, запропоновані М. Боголеповим і П. Ванновським (у квітні 1902 р. – звільнено), і підготувати пропозиції до проведення майбутньої реформи середньої школи, яка відсовувалася знову на невизначений час. А тому, міністерство повинно було негайно вирішити питання про подальшу долю тимчасових змін у навчальних планах гімназій та реальних училищ. Дослідник С. Рождественский писав, що через фактичні обставини, що склалися в школі, було взято височайше зволення на доручення особливій комісії, створеній з директорів гімназій та реальних училищ різних округів виробити заходи для встановлення і на наступний рік (1902–1903) тимчасового порядку роботи гімназій і реальних училищ, за умови, що це буде здійснено з найменшими потрясіннями для школи [24, с. 718].

1904–1905 навчальний рік був тривожний. Революційні події захопили й середню школу (учнівські сходки, саботаж навчального процесу, страйкування, невідвідування школи, участь у революційних організаціях тощо). Хоч у квітні 1905 року і була прийнята таблиця тижневих уроків у реальних училищах, однак її майже не дотримувалися, оскільки вся увага міністра була зосереджена на збереженні хоч якогось порядку в школі.

Виходять один за одним циркуляри:

«Циркулярное предложение о мерах, могущих обеспечить правильный ход занятий в средних учебных заведениях» [41, с. 86–87], «Циркулярное распоряжение о ношении форменной одежды» [43, с. 87–89], «О воспрещении сходок учащихся в средних учебных заведениях» [16, с. 11–12] та ін.

Нарешті у 1906–1907 навчальному році навчальний процес в середній школі набуває більш-менш регулярного характеру. 25 травня 1906 року з'явився циркуляр Міністерства народної освіти про введення в дію нової таблиці тижневих уроків у реальних училищах, яку розробив Учений комітет для реальних училищ з двома відділеннями в 5 і 6 класах та додатковому класі. Запропонована таблиця надавала навчанню в реальних училищах більш загальноосвітній характер, посилюючи викладання російської мови, історії, французької мови. Водночас запроваджувалося викладання законодавства у додатковому класі, що заповнювало прогалину у викладанні природознавства, давало змогу упорядкувати викладання фізики, математики. Вважалося, що такі зміни у навчанні в реальних училищах дадуть вихованцям право вступати в університет, склавши додатковий іспит тільки з латинської мови [12, с. 24]. Як бачимо, багаторічна праця дала позитивні результати: випускникам реальних училищ дозволялося вступати в університет після складання екзамену з латинської мови.

Однак праця, спрямована на зближення двох типів навчальних закладів, тривала. Були видані й інші циркуляри, які впорядковували навчальний процес в реальних училищах і наближали його до рівня класичних гімназій: про впорядкування випробувань з природознавства учнів 6 класу реальних училищ [23, с. 87–88]; про відміну в реальних училищах випускного іспиту з географії [18, с. 88]; з питань впровадження нового плану для реальних училищ [16, с. 13–16]; про перевідні іспити в середніх навчальних закладах [13, с. 17–18]; про прийняття вихованців, які закінчили 3 клас реального училища до 4 класу гімназії [22, с. 16–17]; про письмові іспити в додатковому класі реальних училищ з математики [14, с. 45] та ін.

Тривалий час, аж до 1914 року, коли міністром народної освіти було призначено П. Ігнатьєва, ніяких серйозних кроків у справі реформування середньої школи, в т.ч. і реальних училищ, не робилося. Один за одним до нього змінювалися міністри, які не встигали зробити щось вагоме для вдосконалення діяльності загальноосвітньої школи.

Обійнявши пост міністра освіти, П. Ігнатьєв запропонував чітку програму реформування шкільної освіти. На його думку, школа повинна бути єдиною, маючи два ступені, що «допус-

кали безперервний перехід з одного ступеня на другий» [8, с. 53]. Другий ступінь поділявся на три типи: новогуманітарну, класичну і реальну школи. Проте і цей проект не було втілено в життя. В кінці 1916 року П. Ігнатьєв подав у відставку.

У квітні та червні 1917 року Тимчасовий уряд прийняв документи «О гимназиях и реальных училищах для совместного обучения детей обоего пола» і «О преобразовании восьмиклассных и семиклассных гимназий и реальных училищ». Однак вони не мали ніякого значення для розвитку реальних училищ, бо в кінці цього ж року реальні училища були взагалі ліквідовані.

Отже, реальні навчальні заклади пройшли складний шлях – від реальних класів, реальної гімназії до реальних училищ. Весь період їхнього існування позначений боротьбою за рівноправне існування поряд з класичними гімназіями.

Тим часом реальним навчальним закладам належить важливе місце в системі середньої освіти другої половини XIX – початку XX століття. Їх поява була викликана суспільно-економічною необхідністю – швидким розвитком промисловості, що потребувала кваліфікованих кадрів; вмотивована новими науковими відкриттями у галузі природничих наук тощо.

Не дивлячись на відчутну недосконалість у реформуванні шкільної освіти, навчальні заклади забезпечували кадрами, необхідними для економічного розвитку Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX века) / И. Алешинцев. – СПб. : Изд-е О. Богдановой, 1912. – 346 с.
2. Барон О. Николаи. О назначении гимназий в системе народного образования, и об учебном их курсе / Барон О. Николаи // Морской сборник. – 1860. – № 3. – С. 153–200.
3. Вейнберг. О преподавании в гимназиях (по поводу Устава низших и средних училищ Министерства Народного Просвещения) / Вейнберг // Воспитание. – 1861. – № 3. – С. 145.
4. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века / Ганелин Ш. И. [под ред. Н. Казанского]. – Л. : Изд-во Минпроса РСФСР, Ленингр.отд., 1950. – 276 с.
5. Грановський Т. Н. Ослабление классического преподавания в гимназиях и неизбежные последствия этой системы / Т. Н. Грановський // Московские Ведомости. – 1860. – № 97.
6. Замечания иностранных педагогов на прое-

- кти уставов учебных заведений Министерства народного просвещения. – СПб., 1863. – 417 с.
7. Замечания по поводу Проекта устава низших и средних училищ, состоявших в ведомстве Министерства народного просвещения // Русский педагогический вестник. – 1860. – № 9. – С. 317–328.
 8. Игнатъев П. И. Очерки о русской школе / П. И. Игнатъев // Педагогика. – 2000. – № 2. – С. 52–59.
 9. Локоть Т. В. Мысли педагога о реформе школы / Т. В. Локоть. – СПб.: Тип-я В. Д. Смирнова, 1912. – 89 с.
 10. Мединский Е. М. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої Соціалістичної революції / Е. М. Мединський. – К.-Х.: Рад. школа, 1938. – 463 с.
 11. Мусин-Пушкин А. Чем должна быть наша среднеобразовательная школа / А. Мусин-Пушкин. – СПб.: Тип-я, 1902. – 44 с.
 12. О введении в действие с наступающего 1906–1907 учебного года установленной ученым комитетом министерства таблицы числа недельных уроков в реальных училищах // ЖМНП. – 1906. – Ч. 5. – июль. – С. 23–26.
 13. О переводных испытаниях в средних учебных заведениях // ЖМНП. – 1907. – Ч. 9. – С. 17–18.
 14. О письменных испытаниях в дополнительном классе реальных училищ по математике // ЖМНП. – 1908. – Ч. 13. – С. 45.
 15. О реальных училищах // ЖМНП. – 1888. – Ч. 258. – С. 19–31.
 16. О воспрещении сходок учащихся в средних учебных заведениях // ЖМНП. – 1907. – Ч. 8. – С. 11–12.
 17. Об окончании испытаний в реальных училищах // ЖМНП. – 1900. – Ч. 329. – С. 1–38.
 18. Об отмене в реальных училищах выпускного испытания по географии // ЖМНП. – 1907. – Ч. 7. – С. 88.
 19. Обзор деятельности учрежденной с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы // ЖМНП. – 1901. – Ч. 336. – С. 77–113.
 20. Органический недуг современной гимназии // ЖМНП. – 1895. – Ч. 299. – май. – С. 1–36.
 21. По вопросам, вызванным применением в текущем учебном году нового плана для реальных училищ // ЖМНП. – 1907. – Ч. 8. – С. 13–16.
 22. По вопросу о приеме воспитанников, окончивших III класс реального училища, в VI класс гимназии // ЖМНП. – 1907. – Ч. 12. – С. 16–17.
 23. По вопросу о том, в каком объеме должно быть производимо испытание по естествознанию ученикам VI класса реальных училищ // ЖМНП. – 1907. – Ч. 7. – С. 87–88.
 24. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд. Министерства Народного Просвещения, 1902. – 786 с.
 25. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 2 (1825–1855). – СПб.: Тип-я Товарищества «Общественная погода», 1875. – 897 с.
 26. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 3. (1855–1864). – СПб.: Тип-я Министерства Академии Наук, 1865. – С. 1326.
 27. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 5 (1871–1873). – СПб.: Тип-я Императорской Академии Наук, 1877. – С. 538–539.
 28. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 16 (1899). – СПб.: Сенатская типография, 1903. – С. 1619–1622.
 29. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра I. 1802–1825. – СПб., – 1864. – Т. 1. – 863 с.
 30. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. / В. З. Смирнов. – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1956. – С. 303.
 31. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905 гг.) / С. Степанов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – Ч. 7. – С. 34–50, С. 73–122.
 32. Труды височайше учрежденной комиссии по вопросу об улучшениях в средней общеобразовательной школе: в 8 т. – СПб.: Тип-я С-Петербургской тюрьмы, 1900. – 72 с.
 33. Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843) / С. С. Уваров // Записка представленная государю Императору Николаю Павловичу Министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 году и возвращенная с собственноручною надписью Его Величества: «Читал с удовольствием». – СПб.: Тип-я мператорской Академии Наук, 1864. – 161 с.
 34. Устав гимназий и училищ, состоящие в ведомстве университетов // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2 (1825–1881). – Т. 3. – № 2502. – С. 1099.
 35. Устав реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения //

- ЖМНП. – 1872. – июнь. – Ч. 161. – С. 52–81.
36. Учебные планы и примерные программы предметов, преподаваемых в реальных училищах Министерства народного просвещения // ЖМНП. – 1877. – июнь. – Ч. 167. – С. 1–90.
37. Циркуляр г. Министра народного просвещения гг. попечителям учебных округов от 8 июля 1899 г. // Труды височайше учрежденной комиссии по вопросу об улучшении в средней общеобразовательной школе. – СПб., 1900. – Вып. 1. – С. 31–321.
38. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о новых правилах об испытании учеников реальных училищ // ЖМНП. – 1897. – Ч. 313. – сентябрь. – С. 24–25.
39. Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о преобразовании реальных училищ // ЖМНП. – 1890. – Ч. 272. – С. 26–245.
40. Циркулярное предложение министра народного просвещения гг. попечителям учебных округов // ЖМНП. – 1897. – Ч. 311. – июль. – С. 81.
41. Циркулярное предложение о мерах, могущих обеспечить правильный ход занятий в средних учебных заведениях // ЖМНП. – 1906. – Ч. 1. – С. 86–87.
42. Циркулярное предложение управляющего министерством народного просвещения попечителям учебных округов // ЖМНП. – 1901. – Ч. 337. – С. 36–38.
43. Циркулярное распоряжение о ношении форменной одежды // ЖМНП. – 1906. – Ч. 1. – С. 87–89.
44. Шмид Е. К. История средних учебных заведений в России / Е. К. Шмид ; пер. с нем. А. Ф. Нейлисова с доп. по указанию автора. – СПб. : [б. и.], 1878. – 684 с.